

# พุทธศาสนา : โปสท์โมเดิร์น

พระสุนทรภักดีคุณ, ผศ.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตพะเยา



ศาสนาเป็นสิ่งที่อยู่คู่กับสังคมมนุษย์มายาวนาน ตั้งแต่ยุคปฐมกาลที่ยังไม่มีความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและวิทยาการ จนถึงปัจจุบันยุคโลกาภิวัตน์ (globalization) ที่เต็มไปด้วยความทันสมัยและสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ นานา แต่ไม่ว่ายุคสมัยและวิถีชีวิตของมนุษย์จะเปลี่ยนแปลงไปมากเพียงใด สิ่งหนึ่งที่ยังคงอยู่คู่กับสังคมก็คือศาสนา นั่นก็เพราะว่าศาสนาเป็นแนวทางแห่งการดำรงชีวิต เป็นสถาบันทางสังคมที่ตอบสนองความต้องการของมนุษย์ โดยเฉพาะทางด้านจิตใจ อีกทั้งยังคอยควบคุมพฤติกรรมของสังคม และเป็นปัจจัยในการสร้างคุณค่าทางจริยธรรมและศีลธรรมให้เกิดขึ้น สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนแต่ทำให้ศาสนากลายเป็นส่วนประกอบที่สำคัญอย่างหนึ่งของสังคมอย่างแยกไม่ออก

เมื่อความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยขยายตัวมากขึ้น พระพุทธศาสนาที่ยังไม่ตอบสนองต่อวิถีชีวิตของผู้คนที่ดำรงอยู่ได้ก็ด้วยอำนาจบังคับของรัฐ เช่น บรรจุลงในหลักสูตรการศึกษา หรือราชพิธีและรัฐพิธีต่าง ๆ แต่สังคมไทยก็ไม่ได้ปล่อยให้พระพุทธศาสนาไร้ความหมายลงไปโดยไม่ทำอะไรเลย มีความพยายามของทั้งพระภิกษุและฆราวาส ในการให้หรือฟื้นความหมายที่มีนัยต่อชีวิตของผู้คนในปัจจุบันอยู่หลายครั้ง และหลายอย่าง ผู้เขียนจะขอพูดถึงที่ค่อนข้างจะรู้กันดีอยู่แล้วดังนี้ คำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุ ทำให้เป้าหมายทางโลกุตรธรรม ซึ่งพระพุทธศาสนาที่เป็นทางการละเลย กลับมามีความสำคัญใหม่ นิพพานเป็นสิ่งที่ทุกคนสามารถกระทำให้แจ้งแก่ตนได้ “ที่นี่และเดี๋ยวนี้” นัยยะก็คือ ปลดปล่อยพระพุทธศาสนาออกจากวัด เพราะการปฏิบัติธรรมไม่ได้จำกัดความหมายให้เหลือเพียงการเป็นพระภิกษุเท่านั้น หรือได้รับอิทธิพลของท่านพุทธทาสภิกขุ พวกกันเผยแพร่พุทธธรรมด้วยวิธีต่าง ๆ โดยไม่เกี่ยวข้องกับองค์กรปกครองคณะสงฆ์ หรือรัฐ ในระยะหนึ่งทั้งองค์กรคณะสงฆ์และรัฐก็ออกจะระแวงความเคลื่อนไหวนี้ แต่ในที่สุดก็ใช้วิธีตีกิน (coopt) กลุ่มเคลื่อนไหวเหล่านี้ แทนการปราบปราม<sup>๑</sup>

## แนวคิดหลังสมัยใหม่: Postmodernism

แนวคิดหลังสมัยใหม่เป็นแนวคิดทางการเมือง ปรัชญา วัฒนธรรม สังคม ดนตรี และอื่น ๆ ที่ก่อตัวขึ้นโดยมีมุมมองที่ต่างออกไปจากมุมมองทางความคิดแบบเดิม ๆ ของโลก ไม่ว่าจะแนวคิดลัทธิก่อนสมัยใหม่ หรือแนวคิดลัทธิสมัยใหม่ แนวคิดหลังสมัยใหม่ถูกจัดเข้ารวมกับ สายวิพากษ์ (Critical Theory/ Critical Scholar)

<sup>๑</sup> นิธิ เอียวศรีวงศ์, อุปถัมภ์คุ้มครองพระพุทธศาสนา.มติชนออนไลน์. ๒๕๔๕.

**เฟรดริช นิตเช่** (Friedrich Wilhelm Nietzsche) นักปรัชญาชาวเยอรมัน ในสำนัก อัจฉริยนิยม (Existentialism) ผู้วางรากฐานปรัชญา โปสท์ โมเดิร์น (Post Modernism) คนสำคัญ นิตเช่ได้รับการยกย่องว่าเป็นสุดยอดนักเขียนของเยอรมนีร่วมกับเกอเธ่ ชาวยุโรปไม่น้อยจึงรู้จักนิตเช่ในฐานะนักเขียนมากกว่านักปรัชญา เขาตีพิมพ์หนังสือเล่มแรกในปี ๒๔๑๕ คือ “The Birth of Tragedy out of The Spirit of Music” ซึ่งเป็นผลงานวิทยานิพนธ์ปริญญาเอก ปีต่อมาออกผลงานเล่มที่สองคือ “Untimely Meditations” ซึ่งมีลักษณะเป็นกวีมากขึ้น จากนั้นก็เขียนหนังสือออกมาอีกหลายเล่ม ผลงานชิ้นสำคัญคือ “Thus spoke Zarathustra”, “Beyond Good and Evil” และ “Towards a Genealogy of Morals” เดิมทีปรัชญาตะวันตกยังคงเดินตามอิทธิพลของปรัชญากรีก แต่นิตเช่เป็นผู้แหกขนบธรรมเนียม เป็นนักต่อต้านทุกสิ่ง วิชาภคตั้งแต่โซคราติสไปจนถึงพระเจ้า ในผลงานเรื่อง “Thus spoke Zarathustra” นิตเช่บอกว่า พระเจ้าตายแล้ว เพราะศาสนาคริสต์ในโลกตะวันตกมันไม่มีความหมายมาตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ แล้ว สังคมยุคใหม่ถูกขับเคลื่อนโดยวิทยาศาสตร์และอุตสาหกรรม แม้แต่ศีลธรรมก็เป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นมาจากความอ่อนแอของตัวเองเพื่อใช้เป็นกฎเกณฑ์บังคับผู้อื่น ระเบียบกฎเกณฑ์ ประเพณีต่าง ๆ ก็เช่นเดียวกัน เพราะธรรมชาติของมนุษย์ต้องการอำนาจ ในโลกนี้ไม่มี สิ่งจริงแท้ (Truth) ใด ๆ ทั้งสิ้น มีแต่การตีความ เมื่อไร้พระเจ้า ไร้ศีลธรรม ไร้กฎเกณฑ์ ไร้สาระ ไม่มีความจริงแท้ใด ๆ มนุษย์จึงต้องพึ่งตนเอง หรือเป็น อภิมนุษย์ (Superman) ชีวิตมนุษย์ล้วนแต่ไร้สาระและน่าเศร้า นิตเช่บอกว่าทางออกคือการพยายามสร้างชีวิตให้เป็นผลงานศิลปะ

แนวความคิดหลักทางปรัชญาของนิตเช่ ประกอบไปด้วย แนวคิดเรื่องเจตจำนงที่จะมีอำนาจ แนวคิดเรื่องนิจิวัญญ์ และแนวคิดเรื่องศีลธรรม นิตเช่อธิบายโครงสร้างพื้นฐานของสังคม โดยเขาเห็นว่าหน่วยชีวิตแต่ละหน่วยมีความแตกต่างกันและไม่เสมอภาค แต่ละหน่วยล้วนดิ้นรนต่อสู้เพื่อความอยู่รอด เป็นเงื่อนไขของการดำรงอยู่ของกฎธรรมชาติ สอดคล้องกับทฤษฎีเชิงชีววิทยาของดาร์วิน ว่าด้วยทฤษฎีการคัดเลือกโดยธรรมชาติ กล่าวว่ “ผู้ที่เหมาะสมที่สุดจึงจะอยู่รอด” หรือ ตามที่ไซเปินฮาวเออร์ เชื่อว่ามีเจตจำนงอย่างเดียวกันเท่านั้นคือ “เจตจำนงที่จะมีชีวิต” (Will to life) นิตเช่เห็นว่าแรงผลักดันเหล่านี้ไม่เพียงพอ ยังมีแรงผลักดันอื่นที่เหนือกว่าเพียงการดำรงเพื่อจะดำรงอยู่ หรือ มีโอกาสที่จะได้รับการคัดเลือก มันเป็นแรงผลักดันภายในที่อธิบายความรู้สึกถึงอำนาจของตนเอง การมีสิทธิ์ที่จะยืนยันตนเอง นิตเช่เรียกแรงผลักดันที่เหนือกว่านี้ว่า “เจตจำนงที่จะมีอำนาจ”(Will to power) ถือเป็นสาร์ตอะแห่งชีวิต เป็นเจตจำนงเดียวกันที่ทุกสิ่งปรารถนาและอยู่เบื้องหลังทุกอย่างในธรรมชาติ เจตจำนงที่จะมีอำนาจของแต่ละสิ่งมีอำนาจมากน้อยไม่เท่ากัน ขึ้นอยู่กับความหมายของหน้าที่และผลประโยชน์ส่วนตัว มนุษย์เองก็เช่นกัน ถือเป็นหน่วยชีวิตรูปแบบหนึ่งที่มีความภูมิใจและรู้สึกถึงกำเนิดที่สูงกว่าอยู่เหนือสัตว์อื่น คำว่า “มนุษย์” แสดงถึงการรับรู้ตนเอง การมีอยู่ของตนเอง เป็นผู้ประเมินคุณค่า ให้และกำหนดคุณค่า กล่าวได้ว่ามนุษย์คือมาตรวัด ถือเป็นภาระหนักถึงอำนาจของมนุษย์เองเบื้องต้น<sup>๒</sup>

<sup>๒</sup> เฟรดริช นิตเช่. วิถีสู่อภิมนุษย์ (กิริติ บุญเจือ, แปล). (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ลักษณ์, ๒๕๒๔).

## ศีลธรรมแบบนายและศีลธรรมแบบทาส

ในทางศาสนา นิตเช แบ่งระบบศีลธรรมพื้นฐานออกเป็น ๒ ประเภท คือ ศีลธรรมแบบนาย (Master/Positive morality) และศีลธรรมแบบทาส (Slave /Negative morality) โดยการสังเกตเห็นถึงความแตกต่างระหว่างชนชั้นและอำนาจของกลุ่มในสังคม<sup>๑)</sup>

### ศีลธรรมแบบนาย

ศีลธรรมแบบนาย “นาย” หมายถึงผู้ปกครอง ผู้มีอำนาจ นักรบ ผู้ดี ชนชั้นสูง ผู้มีฐานะมั่งคั่ง สมบูรณ์พูนสุข ผู้ที่เข้มแข็งกว่า ผู้ที่มีสถานะเหนือกว่า สูงส่ง และมีคุณลักษณะมาจากการตีความหมายของคำว่า “ดี” ซึ่งตรงข้าม จากการตีความหมายของคำว่า “เลว” อันเป็นคุณลักษณะของทาส กล่าวโดยรวมแล้ว นายมีภาพลักษณ์ในด้านต่าง ๆ ที่เต็มไปด้วยอำนาจ มีความเข้มแข็ง เป็นผู้ที่เหนือกว่าทาสทุกประการ ทั้งในแง่จิตและกาย ซึ่งพวกนายจะพบเห็นได้อยู่ในสังคมว่าเป็นชนส่วนน้อย วิธีการดำเนินชีวิตของนายเน้นการดำรงอยู่แบบปัจเจกบุคคล กระทำเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัวเป็นหลัก กล้ายืนยันตัวเอง ไม่ปฏิเสธหลีกเลี่ยงชีวิต เชื่อมมั่นในอำนาจตัวเอง เป็นตัวของตัวเอง มีลักษณะเปิดเผย และตั้งมั่นอยู่ในความสัตย์ซื่อต่อตนเอง พึงพอใจในตัวเอง มีความสุขจากการเป็นผู้กระทำ (Active) และเป็นความสุขปัจจุบัน นายจะใช้ชีวิตอยู่กับปัจจุบัน ซึ่งต่างจากทาส ที่เห็นว่าการอยู่เฉย เฉื่อยชาทางกาย และอารมณ์เป็นความสุข ฉะนั้นทาสจึงมีความสุขจากการไม่ริเริ่มกระทำ (Passive) ทาสขาดความพึงพอใจในตัวเอง ชอบหลอกลวง ปิดบังตัวตน เน้นคำสอนการเสียสละตนทำเพื่อส่วนรวม สิ่งนี้สืบทอดมาแต่โบราณกาล การประเมินคุณลักษณะที่สูงส่งกว่าของผู้ปกครอง ซึ่งไม่ปฏิเสธตัวเอง การได้รับการอบรมเลี้ยงดูที่ดีรู้สึกว่าเป็นผู้ ‘โชคดี’ พวกนายจะไม่อธิบายถึงความโชคดีของตนอย่างจอมปลอมด้วยวิธีมองไปข้างศัตรู เพื่อชักจูงให้ตนเองเชื่อว่าดีกว่า เพื่อให้ตนเองเชื่อด้วยการโกหก(ตั้งที่มนุษย์ยุคสุดท้ายนิยมทำ) เช่นกัน ในฐานะคนที่พัฒนาเต็มที่แล้ว มีพลังกำลัง จึงเป็นคนกระตือรือร้น พวกเขาเชื่อว่าไม่ควรแยกการกระทำออกจากความสุข เนื่องด้วยการกระทำ สำหรับพวกเขาแล้วถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของความสุข ทั้งหมดนี้ตรงกันข้ามกับ ‘ความสุข’ ในความเข้าใจของชนชั้นผู้ไร้อำนาจ ถูกกดขี่ ผู้เป็นอภิสบด้วยความรู้สึกเป็นศัตรูอันเป็นพิษ สำหรับคนเหล่านี้ความสุขเป็นความมั่นใจมา ความสงบ สันติ การหยุดพัก นั่นคือการไม่ทำอะไรนั่นเอง ขณะที่มนุษย์ผู้สูงส่งมีชีวิตอยู่เพื่อตัวเอง ตั้งอยู่ในความสัตย์และเปิดเผยตน มนุษย์ยุคสุดท้ายเป็นผู้ไม่มีความซื่อตรงและคดโกงเมื่อสัมพันธ์ติดต่อกับผู้อื่น อีกทั้งไม่ซื่อสัตย์และไม่เปิดเผยต่อตนเอง

นิตเชเชื่อว่าความเป็นสัตว์ผู้ล่ามีอยู่ในทุกเผ่าพันธุ์ รวมถึงมนุษย์โดยเฉพาะมนุษย์แบบนายที่เรียกตนว่าเป็นผู้สูงส่ง นิตเชเปรียบเทียบลักษณะผู้ล่าของนายว่ามีลักษณะคล้ายกับสัตว์ป่ามีขนสีบลอนด์ หรือ

<sup>๑)</sup> สมภาร พรหมทา. นิตซ์เช่ มองพุทธศาสนาอย่างไร. บรรยายวิชาสัมมนาปรัชญาอินเดีย, ๒๕๕๘.

สิงโต (Blond beast) ซึ่งเป็นสัตว์ป่าที่เต็มไปด้วยความสง่างาม ดุร้าย ท่องเที่ยวไปด้วยวิญญาณของนักล่า เจือปนด้วยกิเลสความทะเยอทะยานอยาก เสาะแสวงหาอำนาจ การครอบครองเป็นเจ้าของ และชัยชนะ อันเป็นแก่นความต้องการของสัตว์โลกที่ต้องปลดปล่อยออกมา ความต้องการเหล่านี้ถูกเก็บกดไว้เมื่อการให้คุณค่าแบบทาสครอบงำอารยธรรม ทำให้มนุษย์ไม่แตกต่างไปจากสัตว์เลี้ยงเชื่อง ๆ ตัวหนึ่ง สูญเสียความสง่างาม นิตเช่เห็นว่ามนุษย์ต้องเผชิญกับความจริง หวนกลับไปสู่ความดิ้นรนดิ้นรนอันเป็นสัญชาตญาณดั้งเดิมของมนุษย์ เพื่อเรียกความสง่างามกลับคืนมาให้เป็นเฉกเช่นสิงโต ความต้องการดั้งเดิมของมนุษย์มีอยู่ในทุกเผ่าพันธุ์ การเปลี่ยนให้เป็นมนุษย์เชื่อง ไม่ได้ช่วยให้มนุษย์มีศีลธรรมที่ดีขึ้น หากแต่เป็นการถดถอยของมนุษยชาติ ทำให้มนุษย์ขาดการเรียนรู้ที่จะนับถือตัวเองว่าเป็นจุดหมายและปลายทาง การยึดถือตนเองคือความถูกต้อง ตราบเท่าที่มนุษย์ปฏิบัติตนอย่างผู้สูงกว่า ไม่ปฏิเสธชีวิต

กล่าวโดยรวมแล้ว ศีลธรรมดังกล่าวไม่มีหลักตายตัว ความคิดของปัจเจกบุคคลหนึ่งคือกฎศีลธรรมของบุคคลนั้นเอง ไม่มีกฏยึดถือหลักเกณฑ์หรือกติกาหรือกฎทางศีลธรรมของใครเป็นบรรทัดฐานในการปฏิบัติตน เป็นตัวของตัวเองทั้งความคิดและการปฏิบัติ การเลือกยึดถืออุดมการณ์และการปฏิบัติมาจากการวิเคราะห์ สังเคราะห์ จนเกิดความเชื่อมั่นโดยตนเอง คนที่มีศีลธรรมแบบนายจะมีความคิดที่เฉียบคม มองอะไรจะมองตลอดสายตาและทะลุปัญหาที่มอง เมื่อเห็นปัญหาและหาทางแก้ปัญหาก็จะสร้างกฎศีลธรรมขึ้นมาเอง พร้อมกับลงมือปฏิบัติได้ทันที เพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่วางไว้ เป็นบุคคลที่มีความคิดไม่เชื่ออย่างไรเหตุผล และจะเชื่อใครก็ตามเมื่อได้ปฏิบัติตามแล้วเห็นผลจริงอย่างชัดเจนเท่านั้น สังคมมนุษย์และโลกเจริญรุ่งเรืองมาอย่างที่เป็นอยู่ปัจจุบันนี้ เพราะด้วยอำนาจความคิดและการปฏิบัติของคนที่มีศีลธรรมแบบนาย ถ้าปราศจากคนประเภทนี้แล้วสังคมมนุษย์ และโลกคงย่ำอยู่กับที่ คงจะไม่มีการพัฒนาการอย่างในปัจจุบัน และบุคคลที่มีศีลธรรมแบบนายจะทำให้มนุษยชาติก้าวหน้าต่อไป

## ศีลธรรมแบบทาส

ศีลธรรมแบบทาส ตรงกันข้ามโดยสิ้นเชิงกับศีลธรรมแบบนาย “ทาส” หมายถึง ผู้ที่ถูกปกครอง ชนชั้นต่ำ ไพร่ สามัญชน ต่ำ ผู้ที่ไร้ซึ่งอำนาจ และคุณลักษณะสอดคล้องตามความหมายของคำว่า “เลว” ทาสจึงเป็นสัญลักษณ์ของความอ่อนแอ ทั้งในแง่กายภาพและจิตใจ ซึ่งนิตเช่เรียกศีลธรรมแบบทาสอีกชื่อหนึ่งว่า “ศีลธรรมฝูง” (herd morality) คล้ายกับการรวมตัวของสัตว์ที่อยู่รวมกันเป็นฝูง เนื่องจากความกลัว รู้ว่าตนเองอ่อนแอ มีอำนาจน้อยจึงรวมตัวกันอยู่เป็นฝูงเพื่อป้องกันตัวเองและสร้างความรู้สึกปลอดภัย ซึ่งทาสนั้นมักพบเห็นจับกลุ่มรวมตัวกัน และเป็นชนส่วนใหญ่ของสังคม

## ศาสนายุคโปสทโมเดิร์น

นักวิชาการมักถือกันว่า ยุคใหม่หรือยุคโมเดิร์นได้สิ้นสุดลงและเข้าสู่ยุค “หลังสมัยใหม่” หรือ โปสทโมเดิร์น ตั้งแต่ ค.ศ. 1945 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน โลกยุคก่อนคือยุคใหม่ หรือยุคโมเดิร์นนั้น เป็นยุคที่กระแสโลกเชื่อมั่นในความรู้ทางวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี เรื่องเศรษฐกิจของตนเอง แต่ท้ายที่สุด มนุษย์กลับพบว่าสิ่งที่ตนเองคิดค้นขึ้นด้วยความภูมิใจนั้นกลับไม่ดีพอที่จะทำให้ชีวิตของมนุษยชาติผาสุก แต่ดูเหมือนว่ากลับจะทำให้เลวร้ายลงเรื่อยๆ แนวคิดของกระแสโลกยุคหลังสมัยใหม่ หรือโปสทโมเดิร์น จึงเป็นการตั้งคำถามกับแนวคิดของยุคสมัยใหม่ว่า ที่เคยคิดเป็นความจริงที่ถูกต้องแน่หรือและดีที่สุดแล้วหรือไม่ ความเจริญรุ่งเรืองในฝ่ายวัตถุที่ยุคหนึ่งเคยเชื่อว่าจะนำความผาสุกมาให้ก็กลับพบว่า ไม่สามารถ ให้ความสุขที่แท้จริงกับสังคมและชีวิตของปัจเจกบุคคลได้อย่างแท้จริง ทำให้คนเริ่มหันมาสนใจเรื่องเชิง จิตใจและจิตวิญญาณมากขึ้น รวมทั้งเริ่มหันมุงแสวงหาชีวิตที่สะดวกสบายแบบตะวันตก กลับมาสนใจเรื่อง วิถีชีวิตที่เรียบง่ายแบบตะวันออกมากขึ้น ทำให้เกิดการปรับเปลี่ยนแนวคิดอย่างหลากหลายสาขา ซึ่งแนวคิด ด้านศาสนาก็เปลี่ยน โลกตะวันตกโดยเฉพาะยุโรปได้ถดถอยในคริสต์ศาสนาอย่างมาก และหันไปสู่สภาพ ของการไม่นับถือศาสนามากขึ้นเรื่อยๆ อเมริกาก็คงที่ แต่คริสต์ศาสนาได้กลับไปเติบโตในประเทศแถบ เอเชียและแอฟริกาและอเมริกาใต้ ในขณะที่ศาสนาอิสลามและพุทธก็เติบโตในโลกตะวันตกมากขึ้นเรื่อยๆ แนวคิดส่วนใหญ่จะถือในความดีสากลของทุกศาสนา ทุกศาสนาต่างมีความจริงบางอย่าง มีความดี บางอย่าง ยอมรับสิทธิของการไม่นับถือศาสนามากขึ้น และถือว่าประเทศควรแยกศาสนาออกจากการเมือง การปกครอง ไม่ควรมีศาสนาประจำชาติ และให้เสรีภาพในการนับถือศาสนาอย่างเท่าเทียม รวมทั้งยอมรับ เรื่องที่ในทางศาสนาถือว่าผิดศีลธรรมได้มากขึ้นเรื่อยๆ เช่น ยอมรับการรักร่วมเพศและการแปลงเพศ เป็นต้น ทั้งหมดนี้ทำให้ความคิดของยุคหลังสมัยใหม่นี้ตั้งคำถามกับแนวความคิดความเชื่อเดิมของยุคสมัยใหม่ และนี่ก็คือแนวคิดแบบโปสทโมเดิร์น<sup>๔</sup>

## ผลกระทบต่อศาสนาจากแนวคิดโปสทโมเดิร์น

แนวคิดแบบโปสทโมเดิร์นมีรากฐานแนวคิดที่ขัดแย้งกับศาสนาในระดับหนึ่ง เช่น ศาสนามักจะเชื่อ ในความจริงแท้อันเดียว พระเจ้าเดียว ทางรอดเดียว มาตรฐานจริยธรรมเดียว ในขณะที่แนวคิดโปสท โมเดิร์นมักจะยึดถือว่าไม่มีอะไรผิดไม่มีอะไรถูก ทุกอย่างเป็นเรื่องความคิดเห็นของแต่ละคนที่แตกต่างกันได้ ตามหลักการของศาสนิกชนโดยทั่วไปซึ่งยึดถือคำสอนของพระศาสดาและพระคัมภีร์ว่า เป็นความ จริงสูงสุด

<sup>๔</sup> ศิลป์ชัย เซาว์เจริญรัตน์. ศาสนาวิทยาและศาสนายุคโปสทโมเดิร์น, ๒๕๕๘.

แต่ แนวคิดแบบโพสต์โมเดิร์น ก็ส่งผลให้เกิดศาสนิกชนแบบโพสต์โมเดิร์นด้วยเช่นกัน เช่น มี Postmodern Christianity, Postmodern Buddhist รวมไปถึงศาสนาเกิดใหม่ที่สอดคล้องกับแนวคิดโพสต์โมเดิร์น ซึ่งอาจกล่าวได้ว่า ศาสนิกแบบโพสต์โมเดิร์นก็คือกลุ่มแนวคิดแบบเสรีนิยม หรือลิเบอรัล (Liberalism) ซึ่งเป็นแบบที่เปิดกว้างกว่าแนวศาสนศาสตร์แบบอนุรักษนิยม (Conservatism) หรือพวกแนวศาสนศาสตร์ที่ถือตามหลักคำสอนดั้งเดิมอย่างเคร่งจัด (Fundamentalism)

## ศาสนาในยุคโพสต์โมเดิร์น

Religions in Postmodern Age

<p>1. ความเชื่อศรัทธาเชิงศาสนา กลับมาฟื้นฟู ขณะที่ความคิดแบบ “วิทยาศาสตร์เท่านั้น” กลับถดถอยลง</p> <p>2. สัญลักษณ์ทางศาสนาถูกนำกลับมาใช้ใหม่ ในบริบทและรูปแบบใหม่</p> <p>3. ความเชื่อศรัทธาเชิงศาสนาถูกถือเป็นความจริงของแต่ละบุคคล แต่ไม่ใช่ความจริงสูงสุดของสากล</p> <p>4. ผู้คนต่างเลือกหยิบและผสม ความเชื่อศรัทธาจากหลายศาสนาหลายแนวทาง มาปรับใช้ในชีวิตของตน</p>	<p>5. โลกาภิวัตน์ทำให้ความเชื่อศรัทธาใดๆ ไม่ได้ถูกจำกัดให้เป็นของท้องถิ่นเดียวและวัฒนธรรมเดียวอีกต่อไป</p> <p>6. การนับถือศาสนาแบบเคร่งครัด คัมภีร์ตามตัวอักษรจะมีกระแสกลับมาเพื่อตอบสนองความรู้สึกว่าสังคมไร้ศีลธรรม</p> <p>7. ผู้คนเลือกและตัดสินใจเรื่องความเชื่อเชิงศาสนาด้วยตัวเองและมีแนวคิดของตัวเอง ไม่ตามใคร และไม่ต้องเหมือนใคร</p> <p>8. การรวมตัวกันทำพิธีกรรมทางศาสนา ไม่จำเป็นต้องมาพบกันแบบหน้าต่อหน้าอีกต่อไป</p>
---	---

ศาสตราจารย์ dr.Sinchai Chaojaroenrat

ลักษณะของศาสนาโพสต์โมเดิร์น

ที่มา : ศาสนวิทยา ดร.ศิลป์ชัย เซาว์เจริญรัตน์.

### กระแสศาสนาในยุคโพสต์โมเดิร์น

โพสต์โมเดิร์น คิดเรื่องศาสนาแตกต่างจากยุคโมเดิร์นตรงที่ ยุคโมเดิร์นมองว่าศาสนาเป็นสิ่งล้าสมัย ควรต้องออกไปจากสังคม แต่โพสต์โมเดิร์นเห็นว่าศาสนามีประโยชน์ไม่ควรตัดทิ้งออกจากสังคม ระบบคิดของศาสนาโพสต์โมเดิร์นมองความจริงแบบหลายมุม ถือว่าความจริงเป็นเรื่องเฉพาะบุคคล ความจริงมีความหลากหลาย ติความได้หลายแบบ ไม่ยึดติดกับหลักความเชื่อเดิมตายตัว โดยมีการตีความเชิงวิพากษ์ และในกระแสของโพสต์โมเดิร์นของศาสนาในปัจจุบันส่งผลให้เกิดปรากฏการณ์ทางสังคมขึ้นหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็น การปรับตัวของศาสนาหลัก การแตกนิกายใหม่ การผสมผสานความเชื่อ การเกิดศาสนาใหม่ ที่สำคัญที่สุดคือการเพิ่มขึ้นของออสติก หรือกระแสคนไร้ศาสนา ที่นับวันจะมีมากขึ้นเรื่อยๆ

## การเพิ่มขึ้นของคนไร้ศาสนา

ในสังคมปัจจุบัน กระแสของการปฏิเสธศาสนา หรือคนที่ไม่นับถือศาสนา คนไร้ศาสนามีเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ประเทศที่ประชาชนเคยเคร่งศาสนาในอดีต ปัจจุบันกลายเป็นประเทศที่มีคนปฏิเสธศาสนา ไม่นับถือศาสนาใดๆ อย่างมากมาย ซึ่งเห็นได้จากการสำรวจในอเมริกาพบว่า ชาวอเมริกันที่ไม่ระบุการสังกัดศาสนา มีจำนวนมากขึ้น รวมทั้งมีการแสดงตัวเปิดเผยในสังคมมากกว่าแต่ก่อน การสำรวจดังกล่าว มีหัวข้อว่า “American Nones: The Profile of the No Religion Population” จัดทำโดยวิทยาลัยทรินิตี้ ระบุว่า กลุ่มไม่สังกัดศาสนาเป็นกลุ่มเดียวที่เติบโตขึ้นในทุกรัฐ และภูมิภาคของอเมริกาตลอด ๑๘ ปีที่ผ่านมา โดยในปี ๑๙๙๐ มีเพียงร้อยละ ๘.๒ และเพิ่มเป็นร้อยละ ๑๔.๒ ในปี ๒๐๐๑ ล่าสุดเพิ่มเป็นร้อยละ ๑๕ ในปี ๒๐๐๘ ศาสตราจารย์ โรอัน แคร็กกัน แห่งมหาวิทยาลัยแทมปา ซึ่งร่วมในโครงการสำรวจกล่าวว่า หากแนวโน้มยังคงเป็นไปเช่นนี้ ในอีก ๒ ทศวรรษหน้าอเมริกาจะมีผู้ไม่สังกัดศาสนาถึง ๑ ใน ๔ ของจำนวนประชากร ตามข้อมูลของซีไอเอ. ประชากรอเมริกันที่นับถือโปรเตสแตนต์ มีร้อยละ ๕๒ โรมันคาทอลิก ร้อยละ ๒๔ มอร์มอนร้อยละ ๒ ยิวร้อยละ ๑ อิสลามร้อยละ ๑ และที่ไม่สังกัดศาสนาร้อยละ ๑๐ หลายคนเชื่อว่าองค์กรของกลุ่มไม่นับถือพระเจ้าเฟื่องฟูขึ้นในสมัยอดีตรัฐบาลบุช เนื่องจากการสนับสนุนจากกลุ่มที่ไม่ได้รับความเป็นธรรม จากนโยบายสนับสนุนเฉพาะกลุ่มศาสนาในรัฐบาลดังกล่าว และยังมีปรากฏการณ์ที่หนังสือต่อต้านศาสนาระบาดไปทั่วในสมัยนั้นอีกด้วย กลุ่มที่ระบุว่า “ไม่มี” เมื่อมีช่องให้กรอกว่านับถือศาสนาอะไร มีหลายประเภทรวมกัน นับตั้งแต่ พวกที่ไม่นับถือพระเจ้าแต่ไม่ต่อต้าน พวกที่ต่อต้านศาสนา พวกที่นับถือลัทธิอื่นๆ พวกที่ต่อต้านนักบวชในศาสนา ซึ่งกลุ่มนี้บางคนยังคงเชื่อในพระเจ้า และเข้าร่วมพิธีโบสถ์เป็นบางครั้ง แต่บางคนไม่เคยเลย ปัจจุบันกลุ่มไม่สังกัดศาสนา ปรากฏในทุกการสำรวจ ที่เกี่ยวกับสำมะโนประชากรของอเมริกา ไม่เกี่ยวเรื่องการศึกษาสูงหรือต่ำ ร่ำรวยหรือยากจน และอาจจะเป็นได้ทั้งคนผิวขาว ผิวดำ เชื้อสายละติน หรือเอเชีย ศาสตราจารย์แบร์รี่ คอสมิน แห่งวิทยาลัยทรินิตี้ ระบุว่า สถิติที่สำคัญคือ ผู้หญิงอเมริกันยังคงมีศาสนามากกว่าผู้ชาย<sup>๕</sup>

จากรายงานผลการวิจัยในชื่อ “ภูมิทัศน์ในการนับถือศาสนาของคนทั่วโลก” โดย “พิว” (The Pew Forum on Religion & Public Life) รวบรวมข้อมูลจากสถิติในปี พ.ศ.๒๕๕๓ พบว่า ประชากรโลกที่ระบุว่าตัวเองเป็นคน “ไร้ศาสนา” หรือ “ไม่ผูกพันกับศาสนาใด” มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นจนติดอันดับ ๓ ในขณะที่ศาสนาอิสลามและฮินดูมีแนวโน้มว่าจะนับถือมากที่สุดในโลก ส่วนศาสนายิวเป็นศาสนาที่มีแนวโน้มลดลงมากที่สุด รายงานวิจัย ระบุว่า ประชากรโลกกว่า ร้อยละ ๘๔ หรือประมาณ ๖.๙ ล้านคน ระบุว่าตนเองเป็นผู้ไม่นับถือศาสนาใดศาสนาหนึ่ง สำหรับศาสนาที่มีผู้นับถือมากที่สุดคือศาสนาคริสต์ โดยมีประชากรผู้นับถือกระจายอยู่ในทุกภูมิภาคของโลก นายคอนราด แอ็กเกตต์ นักวิเคราะห์สถิติประชากร กล่าวว่า

<sup>๕</sup> แบร์รี่ คอสมิน. Trinity College. “The growth of the Nones is a national phenomenon,”

จากการสำรวจสำมะโนประชากรตัวอย่างพบว่า ค่ากลางอายุของผู้ที่ระบุตัวเองว่าเป็นมุสลิมอยู่ที่อายุ ๒๓ ปี เมื่อเปรียบเทียบกับค่าเฉลี่ยของประชากรทั้งโลกที่อายุ ๒๘ ปี จากข้อมูลจึงมีแนวโน้มว่าจะมีผู้นับถือศาสนาอิสลามเพิ่มขึ้นในอนาคต ขณะที่ศาสนายูดาห์ ค่ากลางอายุของผู้ที่นับถือศาสนานี้อยู่ที่ ๓๖ ปี ขณะที่ผู้นับถือศาสนานี้อยู่แค่เพียงแค่ ๑๔ ล้านคนทั่วโลก หรือคิดเป็นร้อยละ ๐.๒ จึงมีแนวโน้มว่าจะมีผู้นับถือศาสนานี้น้อยลง<sup>๖</sup>

ในปี ๒๕๕๘ The Pew Forum on Religion and Public life ได้เสนอรายงานการวิจัย เรื่อง The Future of World Religions : Population Growth Projection, ๒๐๑๐ – ๒๐๕๐ เป็นรายงานวิจัยในการพยากรณ์จำนวน การเปลี่ยนแปลง และแนวโน้มการนับถือศาสนาต่างๆ ของประเทศทั่วโลก พบว่า ผู้ที่ปฏิเสธการมีพระเจ้า หรือไม่เชื่อว่าพระเจ้านั้นมีอยู่จริง หรือผู้ที่มีศรัทธาในจิตวิญญาณ ซึ่งไม่ได้ขึ้นอยู่กับศาสนาใด (คนไร้ศาสนา) ปี ๒๐๑๐ มีจำนวน ๑.๑ พันล้านคนทั่วโลก และจะมากกว่า ๑.๒ พันล้านคนในปี ๒๐๔๐ หลังจากช่วง ๔๐ ปีไปแล้วแต่จำนวนจะค่อยๆ ลดลง โดยจำนวนคนไร้ศาสนาอยู่ในประเทศแถบเอเชียแปซิฟิกสูงที่สุดในปี จำนวนร้อยละ ๒๑.๒ จากจำนวนประชากร ๔,๐๕๔,๙๔๐,๐๐๐ คน มีการเปลี่ยนศาสนาคิดเป็นร้อยละ ๗๕.๙ และในปี ๒๐๕๐ จำนวนร้อยละ ๑๗.๐ จากจำนวนประชากร ๔,๙๓๗,๙๐๐,๐๐๐ คน มีการเปลี่ยนศาสนาคิดเป็นร้อยละ ๖๘.๑ การเปลี่ยนศาสนานอกจากเป็นปรากฏการณ์ทางศาสนาแล้วยังเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่สะท้อนถึงการเปลี่ยนแปลงของกลุ่มทางสังคม การเปลี่ยนศาสนานั้นแสดงถึงการเปลี่ยนมุมมองทางสังคม เป็นกระบวนการเปลี่ยนวิถีชีวิตของตนเอง อาจรวมถึงการปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ของตนเอง และมีผลกระทบต่อความมั่นคงทางสังคม การเปลี่ยนศาสนาจากศาสนาหนึ่งไปนับถืออีกศาสนาหนึ่งนั้น ยังสามารถเข้าใจได้ว่าผู้ที่เปลี่ยนศาสนาไปแล้วจะสามารถมีหลักศาสนาในการดำเนินชีวิต มีศาสนาเป็นเครื่องหล่อหลอมให้มีคุณธรรม จริยธรรมในการดำเนินชีวิต การเปลี่ยนไปสู่การไร้ศาสนาจึงเป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องศึกษาว่าผู้ที่ไร้ศาสนานั้นมีหลักการในการดำเนินชีวิตอย่างไร มีการยึดโยงตนเองกับสังคมอย่างไร รวมถึงมีการเปลี่ยนแปลงในอัตลักษณ์ของตนเองหรือไม่ หรือคนไร้ศาสนาอาจจะยังใช้หลักธรรมของศาสนาในการดำเนินชีวิตแต่ขาดความรู้ความเข้าใจถึงหลักธรรมที่แท้จริง

## การไม่นับถือศาสนา

การไม่นับถือศาสนา (Irreligion) หมายถึง ภาวะที่ไม่นับถือศาสนา ไม่มีศาสนา หรือต่อต้านศาสนา บุคคลที่อยู่ในภาวะดังกล่าวเรียกว่า อศาสนิกชน หรือคนที่ไม่นับถือศาสนา (Atheist) เป็นที่ทราบกันดีว่าศาสนาทุกศาสนาสอนให้คนเป็นคนดี แต่เดิมอาจคิดว่าคนมีศาสนาเป็นคนดีมากกว่าคนไม่มีศาสนา

<sup>๖</sup> [http://www.matichon.co.th/news\\_detail.php?newsid=1356778841&grpId=03&catid=03](http://www.matichon.co.th/news_detail.php?newsid=1356778841&grpId=03&catid=03)



แต่ปัจจุบันแนวคิดดังกล่าวเปลี่ยนไป กระแสของการปฏิเสธศาสนา กลุ่มคนไร้ศาสนา ไม่นับถือศาสนา มีมากขึ้น ซึ่งถือได้ว่าเป็นกระแสใหญ่ของโลก ยังมีกลุ่มที่จัดว่าเป็นกลุ่มคนไร้ศาสนาแบบใหม่ที่เรียกว่า วิญญาณธรรมที่ไม่รับศาสนา (SBNR : Spiritual but not religious) กลุ่มนี้จะเน้นจิตวิญญาณธรรม ไม่รับศาสนา ไม่ไปศาสนสถาน แต่ยังคงเชื่อในพระเจ้าและสิ่งเหนือธรรมชาติในรูปแบบอื่นๆ กลุ่มคนเหล่านี้ อาจมีความเข้าใจในภาวะไร้ศาสนาเท่ากับศาสนิกชนทั่วไป

ในประเทศไทยมีหลายคนที่ประกาศตนว่าไม่นับถือศาสนา ขอยกตัวอย่างจากบทสัมภาษณ์ วินทร์ เลียววาริณ “เอาใจเขามาใส่ใจเราคือศาสนาของผม” ศาสนาด้วยความรักและความรู้ โดย ศศิวัน ทรัพย์พัฒน อิงคสิทธิ์ ในสานแสงอรุณ กรกฎาคม-สิงหาคม ๒๕๕๕ ในบทความ “คนเราสามารถเป็นคนดีโดยไร้ศาสนา ได้หรือไม่?” ในมุมมองเรื่องที่ว่าศาสนาเป็นเรื่องต้องห้ามหรือเป็นสิ่งที่ควรจะหยิบยกขึ้นมาพูด เขาเสนอว่าเป็นเรื่องที่ต้องพูดอยู่ เพราะเราควรมีศาสนาด้วยความรู้ ไม่ใช่ด้วยความเชื่อ เมื่อนับถือศาสนาใด ศาสนาหนึ่งตามครอบครัว ก็ควรทำตามด้วยความรู้ ควรจะศึกษาจนกระทั่งรู้และนับถือมัน ไม่ใช่ไม่นับถือตามพ่อแม่ แล้วทำตามความเคยชิน ซึ่งไม่น่าจะถูกต้อง คนเราจะไม่นับถือหรือนับถือศาสนาก็ได้ คำว่า ศาสนาเป็นแค่เปลือก ถ้าไปยึดติดกับเปลือกที่ว่าฉันไม่มีศาสนานะ หรือฉันมีศาสนานะ จะเป็นการยึดติดทั้งคู่ การที่เราเป็นคนดี คนดีคือคนที่ไม่ทำให้สังคมแย่ลง ไม่ไปเบียดเบียนคนอื่น นั่นคือคนดี แนวคิดของเขา การเป็นคนดีไม่ต้องไปติดยึดถือว่าเรานับถือพุทธ นับถือคริสต์ แต่ขณะเดียวกัน ก็ไม่ได้แปลว่าการมีศาสนาจะเป็นสิ่งที่แยตรงไหน ถ้าตัวเองรู้ว่าได้ทำตามครรลองของแนวทางศาสนานั้น มันไม่ได้เป็นสิ่งที่เลวร้าย เพราะโดยเฉพาะเรื่องหลักการ ก็มีไว้เพื่อให้สังคมดีขึ้น ทำให้จิตใจอ่อนโยนขึ้น ซึ่งจะมีหรือไม่มีศาสนา ก็เป็นแค่เปลือก อยู่ที่การกระทำของตัวเองมากกว่า ซึ่งการกระทำทั้งสองฝ่ายมันสุดโต่งด้วยกันทั้งคู่ เวลาเราบอกว่าเราไม่มีศาสนา ไม่ได้แปลว่าเราไม่มีศาสนา แต่มันหมายถึงว่าเราไม่ยึดติดอยู่กับยึดถือพุทธ คริสต์ อิสลาม แต่การที่เราไม่ได้ยึดติดกับยึดถือ ก็ไม่ได้แปลว่าเราเป็นคนจิตใจเลวร้ายตรงไหน ฉะนั้นการที่มีคนบอกว่าไม่มีศาสนา ไม่ได้แปลว่าเขาเป็นคนเลวร้าย แต่แปลว่าเขาไม่ได้สังกัดค่ายเพลงค่ายไหน ก็แค่นั้นเองที่นี้ถ้าสังคมยังตีภาพรวมว่าไม่มีศาสนาคือแย่ มันก็เป็นการตีความที่ สุดโต่งไป เพราะศาสนาเป็นแค่ตรายี่ห้อยๆ ไม่มีอะไรมากกว่านั้น หลักคิดเกี่ยวกับศาสนาของเขา คือ การเอาใจเขามาใส่ใจเรา มันเป็นศาสนาเหมือนกัน กล่าวคือการทำที่เราไม่ทำให้คนอื่นเดือดร้อน ไม่ว่าสิ่งนั้นจะเป็นมนุษย์ สัตว์ สิ่งของ เป็นต้นไม้ อากาศ ท้องฟ้า ลมธาร แม่น้ำ ก้อนหิน จะไม่ทำให้เขาเดือดร้อนเป็นพอ นั่นคือ ศาสนานั้นเอง ในเอกสารราชการของเขาไม่ระบุศาสนาเขาถือว่ามันเป็นการละลาบละล้วงอย่างมากที่จะมาถามว่านับถือศาสนาอะไร ไม่ใช่เป็นสิทธิของใครที่จะมารู้ว่าใครนับถือศาสนาอะไร ไม่ระบุศาสนาไม่ได้หมายความว่าต้องเป็นคนเลวชั่วช้า การไม่ได้เป็นชาวพุทธร้อยเปอร์เซ็นต์ หรือคริสต์ร้อยเปอร์เซ็นต์ ไม่ได้แปลว่าไม่รู้เรื่องพุทธ เรื่องคริสต์ เพียงแต่ไม่ติดยึดถือเท่านั้น

## บทสรุป

แนวคิดหลังสมัยใหม่ เป็นแนวคิดที่ปฏิเสธความเชื่อที่ว่า ความรู้ ความจริง มีหนึ่งเดียวตามกระบวนทัศน์แบบปฏิฐานนิยม แต่เชื่อว่าความรู้ ความจริง มีอยู่ทั่วไป ไม่มีลักษณะที่เฉพาะเจาะจงตายตัวเป็นแนวคิดที่สนใจในเรื่องของอำนาจที่แฝงอยู่ในความรู้ ความจริงที่ถูกผลิตออกมาโดยผ่านสิ่งที่เรียกว่าวาทกรรมในสังคม โดยส่งผลถึงสถาบันต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการเมือง เศรษฐกิจ สังคม รวมถึงสถาบันศาสนา ซึ่งปัจจุบันจะเห็นได้ว่าศาสนามักถูกใช้เป็นเครื่องมือในเรื่องต่างๆ แม้กระทั่งเป็นเครื่องมือทำสงคราม จนทำให้เกิดความสับสนในบทบาทของศาสนา แต่นั่นมิได้หมายความว่าศาสนาไม่ใช่สิ่งจำเป็นอีกต่อไป เป็นเพียงสิ่งที่บอกว่า ศาสนาก็เป็นระบบหนึ่งในโลก จำต้องได้รับการสังคายนา เพื่อให้เหมาะสมกับยุคสมัยหากจุดหมายของศาสนายังคงเพื่อให้มนุษย์อยู่ร่วมกันอย่างสันติ ศาสนา ในอนาคต อีกทั้งปรากฏการณ์ทางสังคมในเรื่องของภาวะคนไร้ศาสนา ก็เกิดขึ้นในยุคนี้ และเป็นกระแสที่จะเติบโตขึ้นเรื่อยๆ ศาสนาในยุคหลังสมัยใหม่ควรจะต้องเป็นศาสนาสากล ถ้าจะมีศาสนาใดที่รับมือได้กับความต้องการทางวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ปัจจุบัน ศาสนานั้นก็ควรเป็นพระพุทธศาสนา อัลเบิร์ต ไอน์สไตน์ นักฟิสิกส์ ชาวเยอรมัน ผู้เสนอทฤษฎีสัมพัทธภาพหลังจากที่ได้ศึกษาพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งแล้ว ได้กล่าวไว้ว่า “ศาสนาเดียวที่จะเหลืออยู่ในโลกอนาคตก็คือศาสนาที่สามารถเผชิญกับความต้องการของโลกแห่งยุคปัจจุบัน” แต่...กว่าจะถึงเวลานั้นเกรงว่า...โลกจะไม่เหลือผู้คนให้นับถือศาสนา การนับถือพระพุทธศาสนาในสังคมไทย ในยุคหลังสมัยใหม่ ต้องปรับตัวให้เข้ากับการเปลี่ยนแปลง และปรากฏการณ์ทางสังคมให้มากขึ้น

## เอกสารอ้างอิง

กิริติ บุญเจือ. **ปรัชญาหลังนวยุค แนวคิดเพื่อการศึกษาแผนใหม่**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ดวงกมล, ๒๕๔๕.

..**วิถีสู่อภิมนุษย์** (แปล). กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ลักษณ์, ๒๕๒๔

นिति เอียวศรีวงศ์. **อุปถัมภ์คุ้มครองพระพุทธศาสนาอะไรและอย่างไร**. มติชนออนไลน์, ๒๕๕๕.

ศิลป์ชัย เขาว์เจริญรัตน์. **ศาสนวิทยาและศาสนายุคโพสต์โมเดิร์น**. กรุงเทพมหานคร : สถาบันศาสนวิทยา มูลนิธิพันธกิจชุมชน, ๒๕๕๘.

สมภาร พรหมทา. **นิทซ์เซ่ มองพุทธศาสนาอย่างไร**. บรรยายวิชาสัมมนาปรัชญาอินเดีย. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘.

พระไพศาล วิสาโล. **พลวัตของศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์**. ใน [www.visalo.org/article/](http://www.visalo.org/article/)

[http://www.matichon.co.th/news\\_detail.php?newsid=1356778841&grpId=03&catid=๒๕๕๕](http://www.matichon.co.th/news_detail.php?newsid=1356778841&grpId=03&catid=๒๕๕๕).